OSOBNÉ ZÁMENÁ JA A ON V KOMUNIKAČNÝCH SÚVISLOSTIACH¹

MARTINA BODNÁROVÁ

Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove

BODNÁROVÁ, Martina: Personal Pronouns *ja* [I] and *on* [he] in the Communication Context. *Journal of Linguistic*, 2016, Vol. 67, No 2, pp. 107 – 124.

Abstract: Contribution presents a partial research probe into the problems of non-institutional dialogue of adults in Eastern Slovakia focused on two representative means of a personal pronouns subsystem – *ja* [I] and *on* [he]. We observe their communication use in the spontaneous communication through the prism of the adult dialogue typology (cf. Bodnárová, 2012). One of the main issues associated with the group of the personal pronouns is the motivation of the explicit expression of pronominal subject. In the contribution we reflect on this particular issue, based on the existing research of the analogous issues, above all in Slovak and Czech linguistics. Despite of this fact, it is not limited to affirmative findings and exemplification, but it attempts to deepen and complement the already known findings through their own original material. In addition to communication and pragmatic approach we also apply point of view of the personal deixis and syntax.

Key words: pronouns *ja* [I] and *on* [he], non-institutional dialogue, communicative function, types of the dialogue

1. OSOBNÉ ZÁMENÁ

Subsystém osobných zámen bol v lingvistickej literatúre, domácej i príbuznej českej, pertraktovaný už viackrát. Uplatňovalo sa pritom spravidla syntaktické hľadisko (porov. Oravec, 1961; Gálisová, 2011; Mathesius, 1947; Šaraptková, 1982; Zimová, 1988; Karlík, 2000) a hľadisko personálnej a sociálnej deixy (napr. R. Madecki, 2004; Hirschová, 2006, 2008; Dudok, 2010; D. Slančová – T. Slančová, 2010), resp. pragmatické hľadisko (Kesselová, 2005). Práca Naděždy Svozilovej *Promluvné funkce osobních zájmen v současné češtině* (1966) sa v podstate dotýka všetkých troch hľadísk. František Daneš v štúdiu *Osobní zájmena v textu* (1998) zvlášť upozornil na dva problémy späté s exponovaným subsystémom, ktoré však reflektovali niektorí autori už pred ním: 1.) že osobné zámená sa často chápu ako substitúty mien, čo neplatí bezvýhradne a najmä to neplatí pre zámená prvej a druhej osoby; 2.) že nie v každom jazyku je explicitné vyjadrovanie podmetu osobným zá-

¹ Tento príspevok je súčasťou riešenia grantového projektu MŠ SR VEGA č. 1/0099/16 *Personálna a sociálna deixa v slovenčine (človek v jazyku, jazyk o človeku)* (vedúca grantu prof. PaedDr. Jana Kesselová, CSc., Inštitút slovakistiky a mediálnych štúdií, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity).

menom obligatórne a že v súvislosti s tým je potrebné skúmať motiváciu takeého vyjadrovania v jazykoch s neobligatónym vyjadrovaním subjektu.

K prvému problému uvádza Ludmila Zimová, že „osobní zájmena 1. a 2. os. sg. a pl. se (...) výrazně odlišují od zájmena 3. os. sg. a pl.: především nezastupují plno-významová pojmenování, ani neplní funkci textově odkazovací, která je pro zájmeno 3. os. charakteristická, nýbrž ukazují mimo text přímo ke komunikujícím osobám, aniž je pojmenovávají, a tím určují (identifikují), kdo je v daném okamžiku promluvy mluvčím a kdo adresátem jazykového projevu“ (1988, s. 22). Podobné stanovisko zaujíma Milada Hirschová (2006) i Jana Kesselová (2005), keď tvrdia, že zámená *ja, ty, my*, vy reprezentujú účastníkov komunikácie a zámená tretej osoby zasa neúčastníkov komunikácie. Miroslav Komárek (1978) k tomu dodáva, že vzťah medzi zámenami prvej a druhej osoby chápe ako pomer medzi bližším (*ja, my*) a vzdialenejším ukazovaním (*ty, vy*) a že zámená tretej osoby tým, že ich možno často vnímať ako pronomínálnu náhradu substantíva, sa stávajú blízkymi výrazom *ten(to), taký, tu*.

Pokiaľ ide o druhý problém, teda o motiváciu vyjadrovania podmetu osobnými zámenami v jazykoch s neobligatónym vyjadrovaním subjektu, týmto príznakovým prípadom sa v češtine venovala podrobnejšie na materiáli prevažne písaných komunikátov spomínaná L. Zimová (1988), na materiáli písaných aj hovorených komunikátov N. Svozilová (1966), na korpusovom materiáli František Štícha v štúdiu *Nerozumím tomu vs. Já tomu nerozumím* (2010), komparatívnym spôsobom (staroslovienske texty – hovorová čeština) Žofie Šaraptková (1982); v slovenčine na materiáli písaných textov Ján Oravec (1961) a na materiáli hovorených inštitucionálnych aj neinštitucionálnych komunikátov zasa J. Kesselová (2005). J. Oravec konštatuje, že na vyjadrovaní zámenného podmetu sa podieľajú gramatické, stylistické (dôraz, citové zafarbenie), rytmické príčiny či dôvody a osobitne ešte uvažuje o substantivizácii osobného zámena v podmete. O veľmi podobných, ba až totožných príčinách hovorí L. Zimová, keď exponuje emocionálne a rytmické dôvody, aktuálne členenie a gramatickú výstavbu výpovede, i Ž. Šaraptková, keď vydeľuje štyri skupiny prípadov s explicitným vyjadrovaním zámenného podmetu: „mluvnícké“ dôvody, dôraz, rytmické dôvody a motivácia predlohou. V týchto mantineloch sa napokon pohybuje aj N. Svozilová už v roku 1966 – vo svojej kandidátskej práci rozlišuje prípady obligatórneho a fakultatívneho použitia osobného zámena ako podmetu. K obligatónym patrí rozlišovanie niekoľkonásobného podmetu („*Přece vidíš: já a tatínek před nimi musíme utíkat.*“ – tamže, s. 140), vysvetlenie zložiek skupinového podmetu („*Na tohle si my s manželem nepotrpíme.*“ – tamže) či bližšie určenie podmetu prívlastkom („*My havíři už jsme zvyklí se ohlížet, kde na nás čeká zubatá.*“ – tamže). Medzi prípadmi fakultatívneho použitia sa nachádza už spomínaný rytmický činiteľ („*Libo, já du nakoupit, kdyby mně někdo volal.*“ – výpoveď by bez osobného zámena vyznela príliš stroho, porov. tamže, s. 143), emocionálny činiteľ v spojení s dôrazom (tzv. náladové použitia, napr. „*Kde já sem to, safra, moh nechat?*“ – tamže, s. 144); nadvetný činiteľ zastrešuje zmeny v rovine výstavby prehovoru, kde

sa v novej vete/výpovedi oproti tej predchádzajúcej podmet bud' mení, alebo nemení – práve v týchto prípadoch je explicitné vyjadrenie osobného zámena podľa autorky najťažšie zdôvodniteľné. Uvažuje pritom o použití pronomínálneho podmetu ako prostriedku navodenia novej línie, ktorú chápe v zmysle zmien v časovej („*Teta se zamračila. Ona nemá ráda, když ji někdo odbude příslovím.*“ – tamže, s. 147) alebo príčinnej súvislosti („... *ale někdy mi lezou na nervy, protože voni sou šíleně ukecaný.*“ – tamže). Medzi posledné pertraktované činitele patrí zmena hovoriaceho, štylistický činiteľ (osobné zámeno vo funkcii opakovanej jednotky prehovoru, napr. „*Voni si to nemyslej, voni to vědí.*“ – tamže, s. 148) a nóvum oproti dosiaľ prezentovaným faktorom predstavuje činiteľ štruktúrnej analógie, relevantný najmä vo vzťahu k spontánnemu hovorenému prejavu: „Je to povědomí dvoukomponentové, dvojčlenné struktury věty, které si vyžaduje analogicky takovou stavbu i tam, kde je teoretická možnost jiná“ (tamže, s. 142). Ako príklad autorka uvádza: „... *a ta služka byla taky v tom domě a voni jí hrozně trápili...*“ (tamže).

Práve druhý problém, teda motiváciu explicitného vyjadrovania pronomínálneho subjektu, by sme prostredníctvom dialogického materiálu východoslovenskej proveniencie chceli sledovať a riešiť v tomto príspevku. Konkrétne sa zameriame na dva najfrekvencovanejšie reprezentanty subsystému personálií – na zámená *ja* a *on* a ich komunikačno-funkčné špecifiká budeme sledovať na pozadí typológie neinštitucionálneho dialógu dospelých komunikantov (porov. Bodnárová, 2012). Samozrejme, nebudeme sa pritom vyhýbať doterajším zisteniam uvedených autorov; pôjde nám o ich verifikáciu a prípadné doplnenie.

2. CHARAKTERISTIKA VÝSKUMNÉHO MATERIÁLU

Náš výskumný materiál bol reprezentovaný súborom 100 dialógov. K dispozícii sme mali magnetofónové nahrávky a prepisy alebo len prepisy autentických rozhovorov z bežného každodenného života z prostredia východného Slovenska. Jednu časť nahrávok a ich transkriptov² (ich počet je približne 45) sme si obstarávali sami; pred-

² Rozhovory sme zapisovali podľa štandardných pravopisných princípov, fonetickú transkripciu sme použili iba ojedinele, napr. v prípade osobitne vyslovených cudzích, prevzatých a nárečových slov alebo ak sa výslovnosť slova odlišovala od štandardu (napr. *nevedel'i, olivač, Talijansko*). Na označenie intonačného priebehu repliky alebo jej časti sme použili značky ↑ pre antikadenciu, ↓ pre konkluzívnu kadenciu a → pre semikadenciu. Krátku pauzu označujeme /, dlhú //, hezitálny zvuk @, dôraz veľkými písmenami, emfázu a predĺženie hlások dvojbodkou, prízvuk apostrofom (ak sa realizuje inde než na prvej slabike). Do zátvoriek () umiestňujeme hlásky a slová, ktoré sú málo zrozumiteľné a len potenciálne dešifrovateľné. Úplne nezrozumiteľné pasáže označujeme ----. Rôzne komentáre týkajúce sa parajazykových alebo extrajazykových charakteristík situácie a komunikácie umiestňujeme do zátvoriek < >. Takéto zátvorky využívame aj v prípade, že je replika aktuálneho hovoriaceho náhle a krátko prerušená iným komunikantom – jeho verbálny prejav tu uvádzame tučným písmom. Repliky alebo časti replík dvoch či viacerých komunikantov, ktoré sa realizujú súčasne, zapisujeme pod seba a vyznačujeme ich tučným písmom. Časti replík realizované zrýchleným tempom reči vyznačujeme kurzívou. V transkrip-

stavujú prvú a základnú časť súboru. Druhú časť tvoria nahrávky a transkripty (približne 30) pochádzajúce od študentov slovenského jazyka a masmediálnych štúdií Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity (FF PU). Napokon, tretia časť súboru reprezentovaná 25 dialógmi pozostáva iba z transkriptov (bez nahrávok), ktoré tiež vypracovali študenti spomenutých odborov. Všetky dialógy výskumného korpusu vznikali medzi rokmi 2008 a 2015. Rozsah korpusu môžeme vymedziť počtom transkribovaných strán (približne 365), počtom slov (73 582) a časovým trvaním (približne 570 minút a 30 sekúnd, čo predstavuje asi 9 hodín 30 minút a 30 sekúnd zvukového záznamu), a to aj napriek tomu, že nahrávky spomenutých 25 dialógov nám chýbajú; vychádzame totiž z toho, že každá z nich trvala približne 5 minút, pretože výskumnou úlohou študentov štylistiky FF PU bolo vyhotovenie zvukového záznamu dialógu a prepísanie jeho päťminútového úseku. Transkripty boli vyučujúcou kontrolované a porovnávané s nahrávkou, ich autenticita a korešpondencia s nahrávkou teda bola overená.

Nahrávky vznikali výlučne v geografickom priestore východného Slovenska, jeho jednotlivé oblasti však nie sú v našom materiáli zastúpené rovnomerne, a to predovšetkým kvôli náhodnosti výberu komunikantov. Najviac ich pochádzalo z okresov Prešov, Trebišov, Michalovce, Košice, ale objavili sa aj reprezentanti miest a okresov Vranov nad Topľou, Sečovce, Poprad, Levoča, Krompachy, Kežmarok, Spišská Nová Ves, Bardejov, Snina, Sobrance a Medzilaborce. Išlo o rozhovory, ktoré sa odohrávali tak v súkromnom (počas cesty autom, na internáte, doma, počas priateľského posedenia alebo rodinnej oslavy), ako aj vo verejnom prostredí (v MHD, v očnej optike, v obchode so suvenírmi, v reštaurácii); boli to prevažne rozhovory dvoch účastníkov, ale vyskytovali sa aj dialógy v troch a viac člennej skupine. Účastníci rozhovorov patrili k rôznym vekovým kategóriám, pričom prevahu mala kategória od 16 do 30 rokov; kategórie 30 – 50 a 50 – 70 rokov boli takmer rovnako početné. Zo sociolingvistikého hľadiska je relevantným parametrom aj sociálny status a rola, resp. roly komunikantov, ktoré sú v našom prípade pomerne pestré, a ak k tomu pripojíme i parameter vzdelanie, tak aj relatívne vyvážené. Celkovo v zachytených dialógoch alternovalo zhruba 260 rôznych účastníkov. Z toho asi polovicu tvorili študenti vysokých, stredných, marginálne i základných škôl, čo ide ruka v ruke s dominanciou vekovej kategórie 16 – 30 rokov. Z ďalších profesií a sociálnych statusov, v pozadí ktorých stojí vysokoškolské vzdelanie, sa vyskytli tieto: kňaz, vysokoškolský a stredoškolský pedagóg, lekár, pracovník v mediálnej sfére, riaditeľ firmy. Ostatné sociálne statusy „tieňovalo“ stredoškolské vzdelanie s maturitou alebo bez nej: robotník, cestár, predavačka, osvetová pracovníčka, resp. organizátorka kultúrno-spoločenských podujatí, vodič autobusu, zdravotníčka, upratovačka, pracovník očnej optiky, barman a čašníčka. Za relevantné považujeme aj sociálne roly matka/otec a dôchodca/dôchodkyňa.

toch vynechávame všetky priezviská, naznačujeme ich prvým písmenom, bodkou, príp. aj koncovou morféomou (-ová, -ák a pod.).

3. ZÁMENO JA V KOMUNIKAČNÝCH SÚVISLOSTIACH

„Ako keď som ja prišiel do Talijanska...“

Zámeno *ja* spolu s ostatnými zámenami prvej a druhej osoby identifikuje účastníkov komunikácie, a to jednoznačne a individuálne. N. Svozilová toto zámeno označuje ako „situační reprezentant mluvčího“ (1966, s. 58), M. Hirschová ho charakterizuje tak, že „prezentuje svoj referent jako komunikační roli, tj. takový, který má vlastnost být v danou chvíli mluvčím“ (2008, s. 138). Podľa Miroslava Dudoka (2010, s. 392) má identifikátor *ja* jednak autoreferenčný ráz: hovoriaci ním odkazuje na seba; jednak sa používa na označenie úlohy hovoriaceho. Autor tiež konštatuje, že „deiktický identifikátor *ja* je príznakový pre hovorené prejavy“ (tamže).

V úvode svojej štúdie sa J. Oravec (1961) zmieňuje o tom, že všeobecne sa nadmerné používanie osobných zámen pokladá za prejav štylistickej neobratnosti a pri prvej osobe i za prejav egoizmu (porov. 1961, s. 200). Čiastočne s týmto tvrdením súhlasíme, keďže máme pred sebou materiál, ktorý je rýdzo spontánny, úplne nepripravený, štylizácia mnohých či všetkých výpovedí prebieha tu a teraz, pričom produktormi týchto výpovedí sú často osoby, ktoré so štylizáciou majú výrazné problémy; títo komunikanti sú teda naozaj „neobratní“. Podrobným výskumom sme však zistili, že za hypertrofiu osobných zámen veľakrát stoja aj iné dôvody, nielen štylistická neobratnosť. Konštatovanie o egoizme by sme usúvzťažnili so zistením J. Kesselovej (2005, s. 134), že zvýšená frekvencia zámena *ja* býva „súčasťou sebaaprezenčnej stratégie dominantného účastníka komunikácie“. Nazdávame sa, že k sebaaprezenčii majú blízko tie prípady, keď **sa expedient identifikuje s nejakou sociálnou rolou** alebo keď **vyjadruje svoj pôvod či príslušnosť**. Deje sa to väčšinou v rámci konštrukcií „ja som XY“, vzácnne „ja ako XY“, v ktorých substantívnu pozíciu v rámci slovesno-menného prísudku obsadzuje pomenovanie profesie, obyvateľské meno a pod. Použijúc syntaktickú terminológiu a typológiu Anny Gálisovej (2011, s. 220 – 221), mohli by sme povedať, že agens vyjadrený zámenom sa realizuje ako identifikant; ide o entitu, ktorá je stotožňovaná s inou entitou v spojení so statickými slovesami. Príklady: *ja som Lučivian, ja som len prisediaca, ja som dôchodkyňa, ja ako cyklista, ja pojdem za rozhodcu*. Značnú frekvenciu podobných konštrukcií sme zaznamenali aj pri zámenách *ty*, *vy* a *on*: *ona je všade šefka, ona je právnička tiež, ona je akože vychovávateľka, ona je aj predsedníčka aj skúšajúca, ona je Poľka, on je majiteľ zábavného parku, vy ste jazykárka, ta ty si novodoby olívač*. Zdá sa, že (i) v spontánnej neinštitucionálnej dialogickej komunikácii sa veľmi často prezentujeme prostredníctvom svojich sociálnych i profesijných rolí a podobne aj ostatných ľudí reflektujeme primárne týmto spôsobom; že teda sociálne zaradenie a sociálna identita sú pre nás dosť významné až prioritné. Explicitným vyjadrením zámenného podmetu v podobných konštrukciách zdôrazňujeme identifikáciu seba aj iných so svojou/ich sociálnou rolou.

I na našom materiáli sa potvrdilo ďalšie zistenie J. Kesselovej (2005), že explicitné *ja* funguje ako **prostriedok istotnej modality** či **vo funkcii istotného modifikátora** (porov. Dudok, 2010, s. 393). Vtedy sú jeho najčastejšími kolokáciami rozličné verba cogitandi. V postavení s verbami cogitandi si vyjadrenie/nevyjadrenie zámena *ja* na korpusovom materiáli češtiny všímal aj F. Štícha (2010) a ako osobitný podtyp realizácie agensa, a to ako kognizanta, teda osoby, ktorá aktívne poznáva, ho na materiáli hovorenej slovenčiny reflektovala A. Gálisová (2011).

Ja spolu s prezétnymi negatívnymi i afirmatívnymi tvarmi sloves *vedieť*, *poznať*, *vyznať sa*, *chápať sa* podieľa na vyjadrovaní váhania, neistoty, pochybností a rozpakov, resp. nevedomosti: *ta ja viem*↑ – *čo ja viem* – *ja zase sa tak nevyznam* – *ja neviem čo tam akože robili* – *ja nechapem jak to je možné* – *ja nepoznam nikoho* – *viieť jak ja sa do toho vyznam*. Vidí sa nám, že kontexty s negovaným *chápať* sú intenzívnejšie než ostatné, že signalizujú až rozhorčenie expedienta a intenzifikujú neporozumenie zmyslu, logiky niečoho: *to je úplne mimo ja nechapem* – *ona furdava domace ja nechapem* – *no hej ale ja nechapem proste*.

Kolokácie explicitného *ja* s verbami cogitandi však vyjadrujú aj opačný význam – posilňujú istotu vlastného poznania, myslenia a pod. Tak sa správa najmä sloveso *pamätať si*: *no to ste o tom DEbatovali to ja: si pamätam*↓ – *ja si pamätám že sme stáli na námestí a zrazu prišiel taký OBrovský HÚF tých holubov normálne sme sa museli skloniť hlavy celé až na zem skoro aby nás nesejmli* – *hej tu je sviečkový pochod*→ *ten bol tiež super ináč ja si to veľmi dobre pamätám*↓.

Sloveso *myslieť si* v prezénte so zámenom *ja*, zdá sa, expedientovo poznanie relativizuje (*no viete čo pre tých pre tých chorých a pre tých pribuzných*→ *ja si myslím že to je úžasné pretože...* – *a: tak to sa jej len vráti čo sa naučí ja si myslím*↓ – *ja tam myslím že problém sú...*), pričom sa javí ako prostriedok argumentačnej expanzie témy; préteritálne tvary, spravidla bez morfémy *si*, zasa vystupujú jednak v hyperbolizujúcich a výrazne emocionálne zafarbených výpovediach (často i bez explicitného *ja* s anteponovanou morférou *som*): *ta: ja som myslela že Stano (mu) hodi asi do: To'rysy abo co* ↓ – *no NESkutočne jak ma štipali*→ *podražky HORuce som mal*→ (*ja*) *som myslel že sa mi roz'teču*→; jednak zvyknú stáť vo výpovediach tematizujúcich nezhodu, rozpor či kontrast medzi uvažovaním expedienta a reálnou situáciou: *ja som si myslela že on je taky KROtký KLUDný*→ – *a: a vieš a to je najhoršie na tom že: ma to potom mrzelo lebo ja som si myslel že som spravil niečo fakt dobré* – *no veď aj ja som to tak myslela že tak t(r)eba ro'biť*↓ – *my sme si mysleli že to su strom'čky ktore sú nejake o'zdobne*↑ *a to su HRUšky*↓. Posledný príklad ukazuje, že podobne to funguje aj v kontextoch so zámenom 1. osoby plurálu.

Z motivácií explicitného vyjadrenia zámena *ja*, ktoré uvádza L. Zimová (1988), sa v našom materiáli potvrdili viaceré. Podrobnejšie by sme sa však chceli zmieniť o selekcii a o kontraste. Podstatou **významu selekcie** je, že hovoriaci vyčleňuje seba z nejakej množiny indivíduí. Napr.:

- (1) Ma: *no a vidiš pre dobrý skutok spravil ZLÝ lebo my sme ZAmrzli*↓ *tak*↓
 Mj: <smiech>
 JN: (*ale tak keď*) *nikto nežamrzol tak ty* -----
 Ma: *ja áno*↓³
- (2) *no tak večer sme: už vlasne išli s tymi kama'ratmi lebo ja už chodim vieš dlho tak*↓/ @ *sme si boli sad'nut' len tak na kavu*
- (3) *a potom*→ *lebo my sme v podstate mu'seli na ĎA:lši deň --- ja som až na d'alši deň recitovaLA*↓/ *sme: začí'nali o ôsmej ra:no vie:š*↓/ *a to je skoro pokiaľ sa ešte pri'praviš aj trošku nama'ľuješ*

Význam kontrastu sa realizuje, keď sa expedient pomocou *ja* stavia do ostrého protikladu voči tomu, čo je vyjadrené v predchádzajúcej výpovedi. V našom materiáli sme najviac dokladov tohto významu našli v dialógu, ktorý reprezentuje typ rozhovor-rada a v ktorom výraznejšie rezonuje napätie medzi komunikantmi, neporozumenie, disenz; alebo inak, kde udeľované rady komunikačného partnera nie sú efektívne a ním navrhované riešenia sa neprijímajú, ale skôr problematizujú. Explicitné vyjadrenie *ja* pritom konštantne sprevádzajú konjunkcie či uvádzacie partikuly adverbatívneho charakteru:

- (4) *no šak nove lenže pod... počas liečby by som si ich ne'mala chapeš*↓ **ale ja** *musim nove hned*→ *po 'tyžni musim nove šo'šovky dať*↓
- (5) *ona mi pove'dala lenže ja mam v Micha'lovciach mama pozna jednu vieš*↑ *v op'tike že tu: je DRAhe v Pre'šove*↓
- (6) *mama že pridem domov ta pridem domov*↓ **no ta lenže ja** *pridem domov koncom týžňa*→ *a za ten čas moja*→ / *oči sú v rici*↓//
- (7) S2: *a tote oku'ľare co maš stare*↑
 S1: **šak ja** *cez nich ne'vidim lebo oni su chapeš*↓
- (8) S2:-----*že ši něcha'vala ich v očoch a:*
 S1: <skok do reči> **ale KEdy**↓ **šak ja** *som jak si teraz nove dala už som ich nenechavala*↓

Naše zaznamenanie vyššieho výskytu explicitného *ja* v replikách rozhovoru-rada spolu s rôznymi adverbatívnymi prostriedkami možno dobre prepojiť s postrehom J. Kesselovej (2005, s. 134), že zvýšená frekvencia zámena *ja* býva súčasťou replík zdôrazňujúcich odlišnosť postojov hovoriaceho od názorov ostatných účastníkov komunikácie. Napokon dodávame, že kumulácia iniciálového *ja* v replikách jedného tohto typu dialógu, jednak argumentačného dialógu by sa dala vysvetliť aj často uplatňovaným hniezdovým spôsobom rozvíjania témy v týchto dialógoch.

³ V ukázkach používame buď skratky krstného mena a priezviska (napr. Ma, JN), alebo sociálnej roly/statusu komunikantov (napr. S1 = prvá študentka, S2 = druhá študentka, DEK = kňaz – dekan, ST = starosta obce).

Popri funkciách a motiváciách korešpondujúcich so zisteniami J. Kesselovej a L. Zimovej sme sa stretli ešte s niekoľkými ďalšími komunikačnými použitiami zámena *ja*. V spojení so slovesom *chcieť* zdôrazňuje vôľu subjektu, podieľa sa na vyjadrovaní komunikačnej funkcie (**KF**) **prianie, želanie**: *ja ju chcem vidieť* – *ja už nescem* – *ja som povedala že ja chcem dačo sladke* – *ja cudzieho nechcem*.

Tvar zámena *ja* v datíve zvyčajne spolu so slovesom *páčiť sa* participuje na konštituovaní **KF hodnotenie**, pričom sa takmer výlučne používa dlhší tvar *mne* (oproti možnému kratšiemu tvaru *mi*); vtedy je jeho pozícia iníciaľová: *čo nepáčilo↓ ta greckokatolícki sa mi nepáčia* – *budem úprimný mne sa takisto nepáčili* – *mne sa veľmi nepáčia tje chramove zbory* – *mne sa strašne páčia dekanove kazne*. Kurióznym prípadom je použitie oboch pronominálnych foriem pri jednom slovese: *mne sa napríklad windows wista sa mi pači strašne v tom že...* Dodávame, že predmetom hodnotenia býva iba zriedka expedient sám (*ale ja som taky ká'vovy zase↓* – *ale ja som zlý v týchto veciach* – *a ja som bula žiarliva ta me dobili ne↑*), zvyčajne sa jeho hodnotenie týka tretích osôb a neživých entít.

Popri KF hodnotenie sme explicitné vyjadrenie *ja* zaznamenali vo výpovediach s **KF ospravedlnenia a vysvetlenia**, ktoré niekedy hraničilo až s výhovorkou (*ja domov chodim o jede'nastej↓ / večer↓ (...)* *ja od rana som preč* → *až o jede'nastej prichadzam večer↓* – *už boli aj ŠANce boli MOŽnosti boli PRÍležitosti* → *a ja som ich @:* → *som ich / DOsta: l v nesprávny čas↓* – *ja: som si až teraz všimla že ste bosa↓* – *no šak ja nič s tym nemam no šak ja ni:č↓*), a vo výpovediach, kde expedient explicitne formuloval svoj **zámer v blízkej budúcnosti niečo urobiť**, čo niekedy malo charakter prísľubu (*ja idem na Du'bravu↓* – *a / ja sa za'stavim no↓* – *ňeňe pan dekan NIČ↓* *ja už Idem↓* – *no↓ a ja sa idem* → *BALIť↓* – *NO:↓ pä'des'jatka jak by ste boli spokojny no že päťdesiatka* → *a JA zrobim vydajovy doklad a vy podpi'sete v ne'delu↓* – *ja sa pozriem potom doma (a) ja ti to potom po'suniem↓*). Hovoriaci v takýchto prípadoch často siaha po slovese *ísť*, ktorého charakter v daných kontextoch osciluje medzi autosémantickým pohybovým a pomocným limitným slovesom, alebo po futúre nejakého perfektívneho slovesa. KF informácia o zámere vyjadrenú identickými jazykovými prostriedkami vrátane explicitného *ja* identifikovala v reči dieťaťa J. Kesselová (2014). Východiskom tejto KF je podľa autorky KF konsituačná informácia – ktorú možno badať aj v pozadí našich kontextov – a KF informácia o zámere predstavuje v reči dieťaťa významný medzistupeň na ceste od participačno-sociatívnych a pozitívnych výpovedí k výpovediam s negatívnymi reaktívnymi funkciami.

Reduplikované *ja* v samostatnej pozícii a v spojení so semikadenciou sa stáva **indikátorom váhania, rozpakov**, ale i **rozhorčenia**: *a @ ja som si nebola istá* → *a teraz rozmyšľam (že ja ja)* → *ona jak PRI'behla ku mne↓ vieš↑ tak ja ja ešte pazerám* → *najprv som si nebola ista či to ona:* → *– ja som uplne ja som* → *ces'TOVka↑ ko'LEno↑ šak ja som* →.

K najfrekvencovanejším slovesným kolokáciám explicitného *ja* patria popri verbách *cogitandi*, popri slovesách *byť*, *mať* a popri emocionálnych verbách s prevažne negatívnou sémantikou (*a ja som nechcel na operáciu ja som sa bál – ja sa bojím psov – a ja som sa zhrozil – ja to začínam už tu nenávidieť proste celý Prešov – ja som sa zľakla*) aj verba dicendi.⁴ Kolokácia „**ja (ti/vám) tak poviem**“ máva iniciálovú pozíciu a zvyrazňuje vstup do dialógu a vlastné stanovisko hovoriaceho:

- (9) D: ako **ja tak poviem** ↓ z môjho ženského pohľadu → na: → na tak na PO-HEAD sa mi viac pačilo v Poprade v aquacity ↓ take krajšie sa mi to videlo a: → jednak to že ja si v tých termálnych napríklad sa mi zdalo že: → sa mi tak nebridilo ako tu ↓

Spojenie „**ja hovorím že**“ uvádza uzuálny názor expedienta na určitú tému či problematiku:

- (10) *no ale ja: hovorím že to je stále o ľud'och* ↓ / *stále o ľud'och* → *a to je jedno či budete v Bratislave v PRAhe a keď sa stretnete* → *alebo keď žijete / v prostredí takých ľudí ktorí vám NEvyhovujú* → *tak prosto* →
(11) *jaj včera (o tom) bola reč v televízii že mladi ľudia chcú chceli by sa dostať skôr do parlamentu a ja hovorím že títo mladi ľudia ktorí by sa dostali VIAC by urobili ako ako títo starší VIAC by urobili* ↓.

Osamostatnené „**aj ja hovorím**“ podľa nášho názoru podlieha partikulizácii a stáva sa indikátorom vyjadrenia súhlasu:

- (12) G1: *a už by tu aj mohli BYŤ konečne* ↓
G2: *aj ja ho 'vorím* ↓

Konstrukcia „**ja som sa chcel(a) spýtať že**“ (niekedy aj bez explicitného vyjadrenia zámena) predstavuje performatívne použitie verba dicendi a indikuje zdvořilejšiu otázku: *a JA som sa chcela spýtať že kto to je* ↓ – *ja som sa chcel spýtať že jak vysporia 'danie* ↓.

Kondicionálové spojenie „**ja by som tak povedal(a)**“ slúži na relativizáciu vlastného tvrdenia, expedient prostredníctvom neho vyslovuje svoj názor akosi „opatrnejšie“, resp. obmedzuje platnosť tvrdenia, ktoré práve vyslovil: *ešte dobre že dačo take JE no* ↓ *ja by som tak pove 'dala* ↓.

Kolokácie s verbami dicendi sa veľmi často viažu na narácie a na naratívny typ dialógu, kde dochádza k reprodukcii vlastnej, cudzej, reálnej i fiktívnej (myslenej) reči. Potvrdil sa výskyt zámena *ja* ako prvku (dlhšej) naratívnej repliky v rámci konštrukcie „**ja keď**“ (porov. Kesselová, 2005), ktorá máva aj varianty „**keď ja**“ alebo „**jak ja**“: *ja keď som mu posielal autorizovať článok... – ja keď mam nejaky problem alebo čo sa zaozpravam...*

⁴ Tieto kolokácie sa nápadne zhodujú s podtypmi realizácie agensa vyčlenenými A. Gálisovou (2011, s. 220 – 221).

- (13) *ALE viete čo je na tom najkrajšie* ↑ ŽE → *ja som si to tak zobrala / že ked' som ja bola malá → no ked' som ja bola malá → mamka sa o mňa musela starať* ↓ SOM bula zla / nič še mi neľubilo / všetko nervy / ňe ↑
- (14) *jak voni hovorili že (nech) ide do HAgoch na liečeňe ta ide* → *ide* ↓ vošli sme tam a ZRAzu kuknem → / na onkolo'giju tu na ---- sa neopovažte sa povedať že da(va)m na onkolo'giju že: *proste ju posielaju tam* ↓ **jak ja** ju od'nesiem ako do Hagoch hovári mi ta na prve po'schodie ↓ prve po'schodie je do:le ↓ *pojdem DOle* → kuknem na dvere a tam onkolo'gija ↓
- (15) *to my taki taki ga'džove tak ked to tak POviem ako ked' som ja prišiel do Tali'janska teraz som si tu kávu tak vychutnával a ňe som si MIEšal som si sadol k tomu oni na mňa poze'raju* → čo sa:daš i'deme het ňe (tu ani) nesa:daš (k tomu to len) za po'chodu vypi:ješ a ideš ↓

Zámeno *ja* spolu s verbom dicendi stávalo v uvádzacej vete **pred reprodukovanou rečou** alebo v subjektovej pozícii na začiatku takejto reči, čím zvýrazňovalo jej počiatočnú hranicu (*ja som povedal že chodíte za ňou – ja mu hovorím že... – on hovári že ja len potrebujem žeby si mi nafotil finálnu fázu – hovorím len že ja som tak pochopil že môžeme prísť*). Ž. Šarapatková (1982) sa tiež zmieňuje o podobných prípadoch iniciálového *ja* v rámci priamej reči, ktoré komentuje tak, že „zájmeno tvorí klidný, nedúrazný úvod vety“ (s. 64), a zaraďuje ich medzi rytmické dôvody explicitného vyjadrenia pronominálneho subjektu.

Ak *ja* stálo v uvádzacej vete s elipsou verba dicendi a so segmentom *že* ako indikátorom reprodukcie vlastnej či cudzej reči, vznikla konštrukcia „**ja že**“ (*ja že ňe ňe idem domov – potom potom vlasne už zme išli lebo UŽ AJ ked' mi navrhol či nechcem prespať nahodou a ja že ta t.. čo si/co ši šak tu nemam ani PYžamu ani kešku ani* →). V niektorých naráciách bolo možné pozorovať proces postupného elidovania: *ja hovorím že – ja že – ja*. O prípadoch explicitného vyjadrenia *ja* vo vetách s elipsou prísudkového slovesa sa zmienili už J. Oravec (1961) a L. Zimová (1988), ale aj ďalší vyššie spomínaní autori. *Ja* tiež iniciovalo prezentáciu osobnej skúsenosti, zážitku expedienta: *čo* ↓ → *ja som videl video... – a ja som išiel dole ňe* ↑ ... – *to ja neska som išiel... – ja som napríklad z domu išla o: pol osm / ne o pol deviatej som išla z domu / a normálne oco ma viezol na zastávku lebo pršalo... – v tom to bude že: že maju smolu napríklad vo'dafon lebo ja som bol v Ne'mecku* ↑ *a nasko'čilo (do) auto'matu vo'dafon* ↓ *som ho zrušil a manualne ako ručne som (ho) vy.. premenil na: na ten @* ↓ *mobil* → / *mobil jedna: dojče* ↓ *mobil jedna dojče* ↓. Využívalo sa aj vnútri narácie, keď mávalo pozíciu na začiatku novej obsahovo-pragmatickej jednotky v rámci dlhšej monologickej repliky, často po pripájacej partikule *a*, pričom po osobnom zámene mohlo byť sloveso elidované; zvyčajne sa tým dosiahol efekt dramatizácie rozprávania: *a ja už som len videl... – a ja oproti nim – ja oproti rozumieš – ja takto zhora*.

Dramatizačný efekt v rámci narácie vyvoláva aj použitie historického prezenta verb percipiendi, a to predovšetkým slovies zrakového a sluchového vnímania.

V našom materiáli sa najviac – a práve s explicitným vyjadrením zámenného subjektu *ja* – využívali slovesá *kukať* a *počúvať*:

- (16) *dneska som mala bryndzove halušky*→ *ktore okolo bryndzi ani nešli*→ / *ale mi dala teta zlata*↓ / *mi (dávala) že sóju*↓ (*a ja kukam na ňu*→ *a nič hej*↓
(17) *mi vravi mate päťdesiat percent zľavu na to kukam dvacaťosem eur koženka hej*→ // *taky jak kožený plášť dlhý ale bol asi z pravej kože bo taky bol FAjny meky*→ / *a ja tak kukam*→ // *ako nebola ani veľkosť na mňa hej*↑ / *ale ta cena ma trošku*→ / *zašľakla*→ // *taže*→
(18) *no a:* / *sme sa rozpra'vali*→ *sme pozhasi'nali*→ // *sedíme sa rozprava'me*→ *smejeme sa dupoceme a ja zrazu po'čuvam po'čuvam*→ // *iba taka hudba*↓ *hm to zme nemali začať*↑.

Použitím exponovaných slovík v tvare *préterita* a v zápore spolu s predložkovým spojením *v živote* je v dialogickej komunikácii dosiahnutý efekt *hyperbolizácie*: *ja som ich v živote nevidel tých ľudí – a to čo je za chlapík*↑ *ja som ho v živote nepočul tyčka*.

„Zájmeno *já*, akožto promluvový reprezentant *mluvčího*, je nositeľom 1. promluvové osoby a prináša do výpovední perspektívy *hľadisko* *mluvčího*. Činí to pro každou novou situaci promluvového aktu nově,“ konštatuje N. Svozilová (1966, s. 59), čím sa v podstate už dotýka problematiky *deixy* a fungovania tzv. *shifters*.⁵ *Hľadisko* *hovoriaceho* je do výpovednej perspektívy vnášané špecifickým spôsobom **pri fenoméne reprodukcie reči**, ktorý sa objavuje predovšetkým v *naratívnom* type dialógu. V rámci *narácie*, keď *expedient* reprodukoval *cudziu reč*, často v *uvádzacej* *vete* explicitne použil zámeno *tretej osoby on* a v *reprodukovanej (priamej) reči* v *iniciálovej pozícii* *zasa zámeno ja*. Vznikla tak *konštrukcia „on hovorí(l) že ja...“*. Niekoľko príkladov:

- (19) *on hovorí že ja len potrebujem žeby si mi nafotil finálnu fázu*
(20) *a on potom hovorí že ja s nim musím roz'pravať roz'pravať a po dvoch hodinach ho'vori*→ *ja ešte ŇEska MUsim DOstať M*.↓

Prostredníctvom tejto *konštrukcie* *expedient-narátor* vlastne *mení výpovednú perspektívu*, *posúva deiktické centrum* (porov. Hirschová, 2008) a *ilustrovaným postupom* sa *snaží túto zmenu zvýrazniť* a *posilniť* aj *autentickosť* *reprodukovanej reči*.

Jednou z posledných oblastí *uplatnenia explicitného ja*, ktorú čiastočne zachytili už aj vyššie citovaní autori, je **vyjadrenie konfrontácie** – explicitné *ja* implikuje *kontrast* s *inou osobou* či *osobami*, resp. *koreluje* s *nimi* (porov. Štícha, 2010, s. 227, 230; Svozilová, 1966, s. 145 – 146; nepriamo aj Ž. Šarapatková, 1982, s. 63); *iná osoba* *prítom môže*, *no nemusí byť explicitne vyjadrená príslušným zámenom*. V rámci *konfrontácie* sú možné v podstate dve základné *opozície*:

⁵ K tomuto termínu porov. O. Jespersen, 1922; R. Jakobson, 1984.

1. opozícia prvej a druhej osoby reprezentovaná vzťahom **ja – ty**, ktorý môže mať varianty **ja – vy**, **ja – Vy** (vykanie);
2. opozícia prvej a tretej osoby reprezentovaná vzťahom **ja – on** s variantmi **ja – ona**, **ja – oni/ony**.

Vzácnne sme sa stretli s prípadmi, že sa expedient akoby konfrontoval sám so sebou, čo by sa dalo vyjadriť schémou **ja nie – ja áno**. Zaznamenané kontexty vyznievajú do určitej miery ako zámerné rektifikácie a majú gradačný charakter: *mne nezáleží na góloch*↓ *ja chcem LEN hru vidieť*↓ – *ja nerozpravam ja SPIEvam v angličtine s ňou*. Na dve základné opozície by sme aplikovali protiklad kosituatnosť – konsituatnosť v tom zmysle, že opozícia *ja – ty* má konsituatný charakter, je frekventovaná v konsituatných dialógoch, kde dominuje operatívnosť; opozícia *ja – on* má zasa kosituatný charakter a používa sa najmä vtedy, keď určitá replika dialógu nadobudne charakter monológu s naratívno-deskriptívnym spôsobom expanzie témy, teda keď expedient produkuje nejakú (mikro)naráciu, v rámci ktorej exponuje seba v konfrontácii s inou osobou či osobami. Niekedy pritom dochádza až k hypertrofii osobných zámen, čím sa hovoriaci-narátor snaží zabezpečiť presnejšiu identifikáciu osôb, príp. i objektov, o ktorých referuje, vrátane identifikácie osôb s ich prehovormi, ktoré expedient reprodukuje.

Konfrontácia prvej osoby singuláru s druhou a tretou osobou môže mať pomerne rozmanité podoby a spôsoby vyjadrenia. Môže sa realizovať ako jednoduchá komparácia s akcentom na identickosť (inač: *Terka @ Terka D. ová @ robi @ na tom istom poschodi ako ja*↓ – *jak ty maš červenú ona mala bielu ale taku ve: lku*) alebo je vzťah medzi osobami indiferentný, bližšie nešpecifikovaný (*oni mi ho prinie:šli tu ja: som to tu na:šiel ňev(i)em ná(hodou)*↓; *ideme na kapustu idzeme gu hordovu a dvomi jime dvojo jime vona chvata ja chvatam* – v tomto prípade je markantný aspekt paralelizmu medzi konfrontovanými osobami). Môže doň však zasiahnuť intenzifikácia (*ja som viac možno vynervo'vana z tej skušky jak TY*↓) či dokonca adverbatívnosť a disenz (*lebo on tam nema svetlo a on nemá rád*→ *on on on keď príde on si nerád zasvieti*↓ / *ja to mam prave rad*↓ – *no pozri* → / *ani si mu neve'rila a nakoniec ty si to mala jak rýchlo*↓ / *a ja*→). Vzťah medzi jednotlivými osobami napokon môže byť aj imitatívny, keď expedient zastúpený zámenom *ja* v istom zmysle vyjadruje spolupatričnosť s komunikačným partnerom či partnermi:

(21) *Ja: ale ja som s tetou mal taky super roz'hovor*↓ *sme nedokon'čili*↓

Ma: a:hm↓

Ja: jo:j↓

Kpl: aj JA som mal mi'nule s tetou roz'hovor→

(22) *lebo jak ona roz'prava tak rozpravam aj ja*

alebo ho možno špecifikovať pomocou tzv. modelu vinník – obeť:⁶

⁶ O tomto i o ďalších modeloch a vzťahových opozíciách medzi zámennými kategóriami podrobnejšie hovoríme v štúdií venovanej komunikačno-funkčným špecifikám zámena *my* (Bodnárová, 2014).

- (23) *Ale chapešš ho' rúco:→ tak chodim JA:↑ ko' nečne neska celkom fajne by tam bolo→ ta ide ko'lega↓ ta mňa: /*
 (24) *níkomu nič NErobím→ a mňa tu Píchajú→ JA jim nenadavam ani nič z čeho sa mám spovedat↓*

4. ZÁMENO *ON* V KOMUNIKAČNÝCH SÚVISLOSTIACH

„... ale že *on* že mikrospanok“

Druhé najfrekvencovanejšie osobné zámeno *on* (a jeho rodové varianty) býva definované ako prostriedok referencie, teda odkazovania nie na seba a ako deiktický prostriedok vyhradený pre neúčastníkov dialógu (Kesselová, 2005, s. 133); ako skutočné „zámeno“ (oproti zámenám prvej a druhej osoby identifikujúcim účastníkov komunikácie) i ako deiktický prostriedok odkazujúci na živé bytosti, ale aj na neživé objekty (Hirschová, 2006, s. 65); ako „lexikální jednotka závislá svým významem jak na mimojazykové skutečnosti, tak na kontextu“ (Svozilová, 1966, s. 68).

Skúmaný dialogický materiál všetky uvedené charakteristiky potvrdil. Ukázalo sa však, že niekedy odkazovanie na živé osoby a neživé veci splýva a diferenciacia vec – osoba nie je dostatočne jasná. Okrem toho zámeno *on* referuje aj na osoby, ktoré sú neznáme alebo ktorých známosť v danej komunikačnej situácii nie je dôležitá:

- (25) *my už nenabi'jame ko' líky↓ a: na tých ko' líkoch maju výšky alebo rok'sory nabiješ popri ceste→ / tam maš (výšku) presne vrch toho rok'soru alebo: klince alebo čo tam je na'bite↓ / a on vlasne ide s tym strojom↑ s tym fini'serom↑ no a: on tam má ja neviem ako ten stroj pres--- funguje→ ale ma→.*

N. Svozilová (1966) explicitné použitie osobného zámena *on* v pozícii subjektu v takýchto prípadoch vysvetľuje ako uplatnenie princípu štruktúrnej analógie, o ktorom sme sa zmienili vyššie, a ako realizáciu tzv. všeobecného podmetu. Takéto videnie či interpretáciu treba vzhľadom na rozmanitosť prípadov podľa nášho názoru ďalej špecifikovať, o čo sa pokúšame nižšie.

„Špecifickým typom odkazovania v súkromnom dialógu je tzv. inferenčné odkazovanie,“ konštatuje J. Kesselová (2005, s. 138) a pripája nasledujúcu charakteristiku: je to „typ odkazovania, v ktorom explicitne vyjadrený výraz, na ktorý sa odkazuje zámenom, chýba a adresát si ‚medzeru‘ vyplňa vlastným usudzovaním, založeným na bežnej skúsenosti, situácii a texte“ (tamže). Náš materiál potvrdil výskyt **inferenčného odkazovania** aj pri zámene *on*:

- (26) S2: *a že teraz by som zrobila -----len krimina'litu mládeže↓ / myslíš že si bude pa'mätať↑/ lebo vieš akože mam na to KNihu doma↓*
 S1: *@ môže:š↓ / ale to ona [=vyučujúca] si NEchala ten tu semi'narku ňe↑ / to NEmáš doma↓*

- (27) *u nas nad nami oprá'vuju↑ / byt→ lebo dajaka pani zo Sekčova kúpila↑ / lebo to len tak prenajímali↑ (vpredú)↑ vodu včeru včera zme mal'i plny byt↑ NESka Zase↑ ta potom prišiel s tebou popo'zerať ten pan↑ taže to pri o'pravach tak musí byť↓ **oni** [=opravári] kým ju vytla..vy'tiahnu↑ tje rury ano↑ keď da'vaju abo čo no ta sem tam -----↓ // a: @ zatep'ťuju↑ a prave pred 'nami↑*

Podobne sme zachytili i „osobitný prejav inferenčného odkazovania“, tzv. **synekdochické odkazovanie** (tamže, s. 139):

- (28) *te a trojka tam **oni** stale len da'vaju toto iste doo'kola↓*
 (29) *(ale) mne sa najviac pači:↑ keď je su televizne no'viny↑ pridu rozprava nejaky ša rišan a **oni** daju pod to ti'tulky↓*
 (30) *ta(k) chod'te do word'polu **oni** vam to vy'riešia↓*
 (31) *@ no: ta Ne'mecko→ nejaky projekt vieš idem čo som bol aj mi'nuly rok čo s Eu'ropskou u'niju **oni** to CVA'kaju---*

Zdá sa, že prostredníctvom tohto odkazovania dochádza k personifikácii inštitúcie, o ktorej expedient referuje – zámenom *oni* sa spravidla odkazuje na nejakých predstaviteľov alebo pracovníkov príslušnej inštitúcie. Pre takéto prípady je príznačná práve plurálová maskulinna podoba exponovaného zámena. V nasledujúcich príkladoch sú indikátormi inštitucionálnosti predikátové sloveso *robiť* a registrovo motivované lexémy (porov. Ološtiak, 2011) distribuované v širšom kontexte:

- (32) *podľa môjho názoru najlepšie by bolo keby vlastne ONA tu aj sama vždy prišla → skočila si podať to ku pani sestričke↑ **oni** robia od pol siedmej do poobedia do neskora taže→*
 (33) *prax → <Ža: prax↓> bude na internom oddelení ..<Ža: @aha> chirurgiji: alebo: → // alebo neviem ešte asi na detskom ↓ // tam si budeme ťahať → akože: listky ↑ / <Ža: no→ > a vyberieš si pacienta → a teraz už s tým pacientom **oni** ti dajú úlohy → bude na tom listku úloha, že čo musíš urobiť ↓*
 (34) *@ keď je: ľudí viac na tom odbore tak **oni**: robia ve.. väčšie Člisky ako: keď@napríklad→ keď si v MENšom odbore ↓.*

Väčšinou sa v našich dialógoch zámenom *on* a jeho rodovými variantmi referovalo na neprítomné osoby; zaznamenali sme však aj **odkazovanie na prítomné osoby**, ktoré sa z hľadiska sociálnej deixy hodnotí negatívne a má odtieň pejoratívnosti (porov. Kesselová, 2005; Hirschová, 2006), čo je však zmiernené humornou tonalitou rozhovoru-zábava, z ktorého uvedený príklad pochádza:

- (35) **Kpl:** *ale ma na to pravo↓ šak sa musí o'ženiť↓ <T: ano↓> / šak poz'rite jak vy'zera↓ (no) otrasne↓*
T: *veď **on** [=komunikant Ja] sa neo'ženi ani keď bude mať päťdesiat↓*
Kpl: *nie neho'vorte↓ / ČO: ↑*
Ja: *za 'kňaza pôjdem↓*
Kpl: *<smiech> / dos faráro: v↓*

V dialogickej komunikácii východoslovenskej proveniencie pravidelne dochádza ani nie tak k unifikácii, ako skôr ku **križeniu zámenných tvarov *oni* – *ony***, čo možno hodnotiť ako príznak východoslovenského variantu štandardnej variety slovenčiny.⁷ Maskulinny tvar *oni* sa používa aj pre ostatné rody (*jak oni dve tedy*) a opačne – tvar *ony* sa aplikuje aj na životné maskulína (*ony* [t. j. spolužiaci] *piju*).

Niektoré z vymedzených komunikačných použití zámena *ja* sme pozorovali i pri zámene *on*. Išlo napríklad o spojenia, kde sa osoba, o ktorej expedient referoval, **identifikovala s nejakou sociálnou rolou**, resp. kde bola prezentovaná ako nositeľka istej sociálnej roly či sociálneho statusu, príp. kde sa objasňoval jej pôvod, štátna príslušnosť, národnosť (*ona je všade šefka, ona je právnička tiež, ona je akože vychovávateľka, ona je Poľka, on je lekár, on už teraz je mních*).

Už vyššie sme sa zmienili o tom, že s explicitným vyjadrovaním zámena *ja* sa pravidelnejšie stretávame vo výpovediach s **KF hodnotenie**, pričom expedient pred hodnotením seba či pred sebacharakteristikou uprednostňuje hodnotenie iných, tretích osôb, čo potvrdzuje aj pomerne vysoký výskyt explicitného *on* vo výpovediach s **KF charakteristika**, ktorá býva často negatívna:

- (36) *ona bola veľmi zvedavá↓ ona taká→ taka je z toho nešťasná že to n..nebudeš mať zmluvu↓*
- (37) *no lenže ja som mys(l)ela že on je KLUDny taky č(l)ovek vieš že: robi si svoje*
- (38) *(vona zapad'ňarka hej↓) a oni do'teraz parobč(i)a↓ a STArši su jak ja ešte↓ no:→↑*
- (39) *oni oni Nemci sú pe'danti↓ oni→ / oni keď od 'siedmej @ za'čiatok pra'covnej smeny a do de'viatej→ do prvej pre'stávky↑ tak tak arbeit↓ / robiť↓*
- (40) *šak on im ANTireklamu (robi)↓*
- (41) *@: Žipovč..no: no no oni asi najlepši↓ by som povedala→*
- (42) *Deni mala zase sukňu všetko ta on ho'tovy bol↑*
- (43) *NORko→ mali chlapec↑ a on taky že taky nepo'sedny.*

V rámci narácie a pri reprodukcii reči môžu vznikať konštrukcie „**on že**“ (*a on že nemam to so sebou*) a „**on keď**“ (*on keď má tú... – píše píše: / presne on on on*)

⁷ Čo sa týka problematiky stratifikácie národného jazyka, preberáme tú predstavu o stratifikácii, ktorú, vychádzajúc z J. Horeckého (1979), prezentovali vo svojich prácach D. Slančová a M. Sokolová (1994, 1995, 2011). Súhlasne s nimi používame nie pojem *forma národného jazyka*, ale pojem *varieta*. Pracujeme teda predovšetkým s pojmovým aparátom *spisovná varieta* – *celoslovenská štandardná varieta* – *východoslovenský variant štandardnej variety* – *východoslovenská subštandardná varieta* – *nárečová varieta*. Fenomény ako slang, argot, žargón, profesijná reč súhlasne s J. Bosákom (1996) zahŕňame pod pojem *sociolekty* a – podobne ako on i spomínané autorky – ich chápeme ako polovariety (semivariety) prestupujúce v rôznom stupni ostatnými varietami národného jazyka (porov. 1996, s. 27).

keď píše sa *VY*stre takto:→ takto sa vystr(i)e→ – **on** *keď* Ide→ *NIže* *TO*↑ tak normalne smerovka vieš↑ a na plny→ alebo stáť↓ za 'staviť' rozumieš↓ *keď* vidi že oproti ide auto tak ne' môže obe 'hovať↓ *hej*↑), pričom konštrukcia „on keď“ sa stáva príznačnou pre vysvetľujúce a charakterizujúce pasáže. Pokiaľ v expedientovom rozprávaní vystupuje viacero osôb, hypertrofia osobných zámen vrátane zámen tretej osoby slúži na zabezpečenie jednoznačnejšej identifikácie. Popri takýchto prípadoch sme zaznamenali aj prípady s hypertrofiou či aspoň duplicitným výskytom zámena *on* slúžiacim na spresnenie vyjadrenia; išlo o výpovede s rektifikáciou:

- (44) *hej*↓ ale neviem vieš koho koho volať jedine že ----- lenže **oni** len internet inštaluju↓ **oni** nemaju nič so zvukovými kar'tami↓ a takými vecami↓
 (45) a **ona** bola *Sama*↓ **ona** sa nikdy nevydala↓
 (46) aj dievčata boli fešandy↓ <Pa: áno áno> ja som bol prekvapený že **ony** NEchceli **ony** si nemohli najst známost'↓ a take fešandy **ony** boli ↓.

Zámeno *on* vstupuje pomerne často do **koreferenčných vzt'ahov so substantívom**, a to propriom i apelatívom. Zaznamenali sme pritom možnosť dvojakeho slovosledu:

a) poradie **zámeno + substantívum** funguje približne tak ako apozícia v písaných komunikátoch: *ňe: to ony HYmmer maju dajaku taku značku tiež dajake čer'vene pasy či čo tam (im) píše↑ – oni oni Nemci sú pe'danti*↓. Ak sú tieto dva komponenty koreferencie od seba v rámci výpovede oddelené, uvažovali by sme už o realizácii kompletačnej funkcie, ktorú exponuje Martina Ivanová (2011, s. 219) v súvislosti s demonstratívami a charakterizuje takto: „Ide o prípady, keď sa ukazovacie zámeno v základovej výpovedi spresňuje autosémantickým výrazom v pozícii osamostatneného vetného člena alebo pripojeného vetného člena.“ V pozadí tejto funkcie stojí, samozrejme, kataforické odkazovanie (porov. aj Kesselová, 2005, s. 138). Niekoľko príkladov: *takže: ona nam tam jedna pani→ / objed'nala: @ ona: akože→ – no ta išiel farar na omšu→ a on ostal sam doma ten Norko*↓.

b) Poradie **substantívum + zámeno** pripomína realizáciu vytýčeného vetného člena a má zdôrazňujúcu funkciu: *ale: ja som čula že: g.pravoslavni oni celých ŠTYricat' DNI nejedia mäso – šak naša→ ako babkina sestra ona tak vidí → Ona dakedy nevidela a teraz vidí... – STANko ešte ten či EDko on furt robi na TYM↑ na: kamijone→ – a ten je ten @ t.ten ten zámok amboas on už je vlasne taky u'PLne nad tou riekou LOÁrou↓ – ale tá Studenková ona ona hrala akože tú matku – a jej suseda ona je taká bohatá a ona nemá deti a strašne chce.*

5. ZÁVER

V tomto príspevku sme sa zamerali na komunikačno-funkčné špecifiká dvoch komunikačne najpreferovanejších osobných zámen – *ja* a *on*. Motiváciu explicitného vyjadrovania zámenného subjektu *ja* sme sledovali predovšetkým cez jeho naj-

frekventovanejšie slovesné kolokácie (s verbami *cogitandi*, *percipiendi*, *dicendi*; s emotívnymi verbami), čo nám pomohlo identifikovať viaceré komunikačno-funkčné osobitosti výpovedí s exponovaným zámenom. Vychádzali sme pritom z doterajších výskumov analogickej problematiky, no neobmedzili sme sa len na afirmatívne konštatovania a exemplifikácie, ale pokúsili sme sa o prehlbenie a doplnenie už známych zistení (značný počet výpovedí s KF identifikácia so sociálnou rolou; nízky počet výpovedí s KF sebahodnotenie; špecifikácia významových odtienkov výpovedí s verbami *cogitandi* a *dicendi*; špecifikácia zámenných relácií *ja* s inými osobami a pod.).

V druhej časti štúdie sme pozorovali výpovede s explicitným vyjadrením zámenného subjektu *on*. Naša snaha o doplnenie doterajších lingvistických zistení vyústila do konštatovania o markantnom výskyte výpovedí s KF hodnotenie a charakteristika, prevažne negatívna; o tom, že inferenčné synekdochické odkazovanie prostredníctvom *oni* sa v neinštitucionálnej komunikácii využíva ako prostriedok personifikácie inštitúcie; o výskyte *on* v rámci rektifikačných výpovedí; o profilácii konštrukcií *on že a on keď* ako naratívnych s presahom do sféry explikácie; a napokon sme sledovali a porovnávali dva spôsoby výskytu zámena *on* v koreferenčnom vzťahu so substantívom – tu sa ukázala výrazná analógia s morfosyntaktickými špecifikami výpovedí s ukazovacími zámenami *to* a *toto* (porov. Bodnárová, 2013).

Bibliografia

BODNÁROVÁ, Martina: K problematike typológie dialógu dospelých. In: Zborník zo 7. študentskej vedeckej konferencie. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove 2012, s. 786 – 807.

BODNÁROVÁ, Martina: Ukazovacie zámená *to* a *toto* v neinštitucionálnom dialógu dospelých na východnom Slovensku. In: Philologica LXXII: Slovo a tvar v štruktúre a v komunikácii. Bratislava: Univerzita Komenského 2013, s. 445 – 456.

BODNÁROVÁ, Martina: „*Neokradneme štat my, štat okradne nas.*“ Zámeno *my* v neinštitucionálnom dialógu dospelých na východnom Slovensku. In: Registre jazyka a jazykovedy I. Na počesť Daniely Slančovej. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2014, s. 190 – 198.

BOSÁK, Ján: Dialekty a sociolekty. In: Studia Academica Slovaca 25. Prednášky XXXII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Zost. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 1996, s. 25 – 30.

DANEŠ, František: Osobní zájmena v textu. In: Jazykovědné aktuality, 1998, roč. 35, č. zvl., s. 37 – 39.

DUDOK, Miroslav: Deiktické identifikátory. In: Morfologické aspekty súčasnej slovenčiny. Ed. J. Dolník. Bratislava: VEDA 2010, s. 387 – 400.

GÁLISOVÁ, Anna: Ja v pozícii subjektu v hovorenej komunikácii. In: Bohemica Olomucensia 2. Olomouc: Univerzita Palackého 2011, s. 218 – 222.

HIRSCHOVÁ, Milada: Pragmatika v češtině. Olomouc: Univerzita Palackého 2006. 243 s.

HIRSCHOVÁ, Milada: Deiktické výrazy v reprodukovanej reči. In: Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. Brno: Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, 2008, roč. 57, A56, s. 137 – 144.

HORECKÝ, Ján: Vymedzenie štandardnej formy slovenčiny. In: Slovenská reč, 1979, roč. 44, č. 4, s. 221 – 227.

IVANOVÁ, Martina: Syntax slovenského jazyka. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity 2011. 249 s.

JAKOBSON, Roman: Shifters. Verbal Categories and the Russian Verb. In: Russian and Slavic Grammar. Studies 1931 – 1981. Eds. Linda R. Waugh and M. Halle. Berlin – New York – Amsterdam: Mouton Publishers 1984, s. 41 – 58. Dostupné na: http://monoskop.org/images/7/74/Jakobson_Roman_Russian_and_Slavic_Grammar_Studies_1931-1981.pdf

JESPERSEN, Otto: Language: its Nature, Development and Origin. New York: H. Holt and company 1922, s. 128 – 129. Dostupné na: <https://archive.org/details/languageitsnatur00jespiala/1922>

KARLÍK, Petr: Personální deiktika v češtině. In: Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. Brno: Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, 2000, roč. 49, A 48, s. 147 – 154.

KESSELOVÁ, Jana: Komunikačno-pragmatický status osobných zámen v súčasnej hovorenej komunikácii. In: Slovenská reč, 2005, roč. 70, č. 3, s. 129 – 141.

KOMÁREK, Miroslav: Sémantická struktura deiktických slov v češtině. In: Slovo a slovesnost, 1978, roč. 39, s. 5 – 14.

MADECKI, Roman: Osobní zájmena jako prostředky aktualizace diskurzu. In: Vztah language a parole v perspektivě „interaktivního obratu“ v lingvistickém zkoumání. Sborník příspěvků z 3. mezinárodní konference Setkání mladých lingvistů. Olomouc: Filozofická fakulta PU 2002, s. 244 – 247.

MATHESIUS, Vilém: Pronominální podmět v hovorové češtině. In: Čeština a obecný jazykozpyt. Praha: Melantrich 1947, s. 286 – 293.

OLOŠTIAK, Martin: Aspekty teórie lexikálnej motivácie. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2011. 339 s.

ORAVEC, Ján: Osobné zámená v podmete. In: Slovenská reč, 1961, roč. 26, s. 199 – 206.

SLANČOVÁ, Daniela – SLANČOVÁ, Terézia: Sociálna deíxa v trénerskom registri. In: Odkazy a výzvy modernej jazykovej komunikácie. Zborník príspevkov zo 7. medzinárodnej vedeckej konferencie konanej 23. – 24. 9. 2009 v Banskej Bystrici. Ed. J. Klínková. Banská Bystrica: 2010, s. 510 – 523.

SLANČOVÁ, Daniela – SOKOLOVÁ, Miloslava: Variety hovorenej podoby slovenčiny. In: Studia Academica Slovaca. 23. Vedecký redaktor J. Mlacek. Bratislava: FF UK 1994, s. 225 – 240.

SLANČOVÁ, Daniela – SOKOLOVÁ, Miloslava: Výskum podoby hovorenej komunikácie na východnom Slovensku. In: Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Sociolinguistica Slovaca. 1. Eds. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava: VEDA 1995, s. 132 – 143.

SLANČOVÁ, Daniela – SOKOLOVÁ, Miloslava: Návrat k varietám hovorenej podoby slovenčiny na východnom Slovensku po pätnástich rokoch. In: Vidy jazyka a jazykovedy. Na počesť M. Sokolovej. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove 2011, s. 341 – 357.

SVOZILOVÁ, Naděžda: Promluvové funkce osobních zájmen v současné češtině. Praha: 1966. 196 s. Nepublikovaná kandidátska práca.

ŠARAPATKOVÁ, Žofie: Explicitní vyjadřování pronominálního podmětu 1. a 2. osoby v staroslovenštině. In: Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. Brno: Filozofická fakulta Masarykovy univerzity 1982, roč. 31, A 30, s. 61 – 68.

ŠTÍCHA, František: *Nerozumím tomu vs. Já tomu nerozumím.* (K užívání zájmena *já* z hlediska korpusových nálezů). In: Užívání a prožívání jazyka. K 90. narozeninám Františka Daneše. Eds. S. Čmejrková – J. Hoffmannová – E. Havlová. Praha: Karolinum 2010, s. 227 – 232.

ZIMOVÁ, Ludmila: Vyjadřování podmětu osobními zájmeny 1. a 2. osoby. In: Naše řeč, 1988, roč. 71, č. 1, s. 22 – 32.